

Μνήμων

Τόμ. 13 (1991)

Ελένης Καλλιγά, Η Πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, 1990, 313 σ.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.473](https://doi.org/10.12681/mnimon.473)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΙΑΚΟΣ Α. (1991). Ελένης Καλλιγά, Η Πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, 1990, 313 σ. *Μνήμων*, 13, 400–405. <https://doi.org/10.12681/mnimon.473>

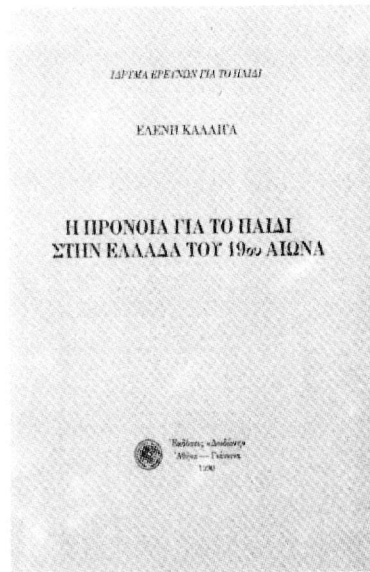
τονταετιών που σημάδεψε γενιές Κασσιωτών ναυτικών. Στις σελίδες του βιβλίου επιβεβαιώνεται και αποδεικνύεται σ' ένα πρωτογενές στάδιο, η συνεισφορά της Κάσου στην ελληνική και διεθνή ναυτιλιακή οικογένεια. Από την άποψη αυτή, το έργο ικανοποιεί και τον πιο απαιτητικό μελετητή και αποτελεί σημαντικό βοήθημα για την παραπέρα διερεύνηση και ανάλυση, σε διαφορετικά επίπεδα, της περίπτωσης της Κάσου.

ΧΡΗΣΤΟΣ Ι. ΚΟΝΤΟΣ

Ἑλένης Καλλιγᾶ, Ἡ Πρόνοια γιὰ τὸ παιδί στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα, Ἀθήνα, Ἴδρυμα Ἐρευνῶν γιὰ τὸ παιδί, 1990, 313 σ.

Ἀνοίγοντας ἓνα καινούργιο βιβλίο, καὶ μάλιστα ἱστορίας, πρῶτα διαβάζω τὰ Περιεχόμενα. Γιατὸ εἶναι σοφότερο νὰ βρίσκονται μπροστά, παρὰ στὸ τέλος. Μετά, ἀπὸ ἐπαγγελματικὸ κουσούρι, πάω κατευθεῖαν στὶς τελευταῖες σελίδες. Ψάχνω ἐκεῖ τίς πηγές τοῦ συγγραφέα. Τί εἶδους ὕλικό κοιτάξεις; Χρησιμοποίησε ἀρχεῖα, καὶ ποιὰ; Στηρίζεται σὲ ἀποδελτίωση τοῦ τύπου; Ἀποθησαυρίζει λανθάνοντα ἢ σπάνια ἔντυπα; Μετὰ τὴ βιβλιογραφία: τί εἶδους γενικότερα βιβλία ἀναφορᾶς χρησιμοποιοῖ; Ἄν ἔχεις ἐξοικείωση μὲ ἓνα δύο θέματα τοῦ βιβλίου ψάχνεις νὰ βρεῖς παραπομπές σὲ ἄρθρα καὶ συγγραφεῖς πού ξέρεις. (Δὲν παραλείπεις βέβαια νὰ κοιτάξεις ἂν τυχὸν περιλαμβάνονται καὶ δικές σου δουλειές). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει πάντοτε ἡ ξένη βιβλιογραφία. Δείχνει τὴ «σχολή» στὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἀνήκει. Ποῦ σπούδασε καὶ ἀκόμη τίς ἰδεολογικές του προτιμήσεις. (Αὐτὰ βέβαια ἰσχύουν γιὰ συγγραφεῖς φρέσκους ἀπὸ τὸ ἔξωτερικό πού συνήθως δημοσιεύουν τὸ διδακτορικό τους ἢ κάτι παράγωγο του. Μετὰ βολεύεις τὴ διεθνή ἐνημέρωσή σου ὅπως μπορεῖς). Ἄφου δεῖς ἐπίσης τίς Εὐχαριστίες, πού δείχνουν τὴν παρέα τοῦ συγγραφέα ἢ τὴν προϊστορία τοῦ κειμένου, καθὼς καὶ μερικὰ εἰδικὰ σημεῖα, τυχαῖα ἢ ὄχι, ἀποφασίζεις ἂν ἀξίζει νὰ διαβάσεις τὸ βιβλίο, ἂν θὰ τὸ διαβάσεις τώρα ἢ ὅταν τὸ χρειαστεῖς, ὁλόκληρο ἢ μόνο τὰ κεφάλαια πού θεωρεῖς πὼς σὲ ἐνδιαφέρουν.

Ἔτσι ξεκίνησα μὲ τὸ βιβλίο τῆς Ἑλένης Καλλιγᾶ, *Ἡ Πρόνοια γιὰ τὸ παιδί στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα*. Τὰ περιεχόμενα ὑπόσχονταν μιὰ ἐνδιαφέρουσα διαδρομὴ. Ἀπὸ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο τῆς Αἴγινας πού εἶχε ἰδρύσει ὁ Καποδίστριας στὰ μεγάλα ὄρφανοτροφεῖα πού ἄρχισαν νὰ ἰδρύνονται ἀπὸ τὰ μέσα τῆς ὑπὸ ἐξέταση περιόδου (Ἀμαλίειο, Χατζηκώστα, Ζάννειο, Μπαμπαγιώτου), καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὶς Σχολές ἀπόρων παιδῶν καὶ στὸ «Νηπιακὸ Ἐπιμελητήριο Μελαῶ».

Τά εισαγωγικά φαίνονται ικανοποιητικά. Στά προλεγόμενα μία σύντομη παρουσίαση τῆς ιστοριογραφίας τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀφιερωμένο στὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 19ου αἰώνα μὲ εἰδικὴ ἔμφαση στὰ ζητήματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς οἰκογένειας. Τὸ δεύτερο κεφάλαιο τιτλοφορεῖται «Πολιτικὴ Οἰκονομία καὶ Κρατικὴ Πρόνοια». Ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τῆς ἀγορᾶς, ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση τῶν νόμων γιὰ τοὺς φτωχοὺς καὶ τῶν θεωριῶν τοῦ Malthus, στὴν ἀνάδυση τῆς ἀνάγκης παρέμβασης τοῦ κράτους. Σύντομα κείμενα ἀλλὰ ἀπαραίτητα ὡς εἰσαγωγή στὸ θέμα. Θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε στὴ συγγραφέα τὴν ἔγνοια τῆς νὰ συγκρίνει τὰ φαινόμενα ποὺ συναντᾶ στὴν ἱστορία τῆς πρόνοιας γιὰ τὰ παιδιά μὲ ἀντίστοιχα δυτικοευρωπαϊκά, κυρίως βρετανικά.

Ἀπὸ τὸ τρίτο κεφάλαιο ἀναπτύσσεται τὸ κυρίως θέμα τοῦ βιβλίου. Μοῦ ἀρέσει ὅτι δὲν περιορίζεται μόνο στὴν παρακολούθηση τοῦ ἑνὸς προνοιακοῦ ἰδρύματος μετὰ τὸ ἄλλο ἀλλὰ τὰ ἐντάσσει στὴν ἱστορία τῆς περιόδου. Ἐτσι τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀφορᾶ «Τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο στὴν Ἑλλάδα στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα». Ἀπὸ τὰ περιεχόμενα πηγαινὺν στὸ κείμενο καὶ παρακολουθῶ τὸ κεφάλαιο μέσα ἀπὸ τὶς ὑποσελίδες σημειώσεις. Παραπέμπει στὸ ἄρθρο τῶν Πετρόπουλου - Κουμαριανοῦ στὴν «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», (σημειῶν ὅμως πῶς δὲν παραπέμπει στὸ βιβλίο τοῦ Πετρόπουλου ποὺ τὸ ἄρθρο ἐκεῖνο συνοψίζει), σὲ κείμενα ποὺ παραθέτει ὁ Ἀλέξης Δημαρᾶς, στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης τοῦ Χατζηστεφανίδη. Ἀπὸ τὶς πηγές καὶ τὰ παλαιότερα κείμενα ἀναφέρονται ὁ Μακρυγιάννης, Ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ὁ Ἀσπρέας, ὁ Γ. Ροῦσος, ὁ Ἐπαμεινώνδας Κυριακίδης καὶ ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης. Προσμετρῶ στὰ θετικά πῶς ἡ σ. δὲν περιορίζεται στὰ βιβλία ποὺ βρίσκονται τώρα στοὺς πάγκους τῶν βιβλιοπωλείων. Μοῦ φαίνονται ὅμως λίγες οἱ ἀναφορές. Κάτι ἐλαφρῶς μὲ ἐνοχλεῖ. Ἄν ἓνα παρόμοιο κεφάλαιο εἶχε γραφεῖ γιὰ ἐφημερίδα θὰ ἦταν ἀξιοπρεπὴς δημοσιογραφία. Γιὰ κεφάλαιο βιβλίου ἱστορίας μου φαίνεται ἀνεπαρκὲς καὶ προπαντὸς χωρὶς διλήμματα.

Κατὰ τὴ συνήθειά μου, ἀναζήτησα τὶς πηγές τοῦ βιβλίου. Μὲ ἐκπληξὴ διαπίστωση πῶς ἀρχεϊακὸ ὕλικὸ δὲν ὑπῆρχε. Οὔτε ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς. Τὰ εἰδικὰ ἔντυπα, λογοδοσίες ἰδρυμάτων, ἐλάχιστα. Τὸ βιβλίο στηρίζεται στὶς ὄντως λεπτομερεῖς ἐκθέσεις καὶ ἔρευνες τριῶν ὑπηρεσιακῶν παραγόντων, ἀρμόδιων γιὰ τὴν πρόνοια, τῶν Ἡλία Λιακόπουλου¹, Δ. Σ. Μπαλάνου² καὶ Ἰωάννη Μαστρογιάννη³. Λείπει ὅμως τὸ πρωτογενὲς ὕλικό.

Παράδειγμα πρῶτο: ἡ Σχολὴ ἀπόρων παιδῶν ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1872 ἀπὸ τὸν Φιλολογικὸ Σύλλογο Παρνασσό. Ἡ σ. στηρίζεται στὸν Βοβολίνη (τὸν ὁποῖο δὲν ἀξιοποιεῖ πλήρως) καὶ ἐν μέρει στὸν Λάμπρο⁴. Γιατί ἀγνοεῖ ὅμως τὶς Λογοδοσίες Κοσμητειῶν καὶ Προέδρων τῆς Σχολῆς ἀπὸ τὸ 1872 ὡς τὸ 1892; Θὰ μαθαίναμε γιὰ τὴ χρηματοδότηση,

1. Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν, Δημοσιεύματα τοῦ Τμήματος τῆς Δημόσιας Οἰκονομίας, ἀρ. 4, *Τὰ ἐν Ἑλλάδι Φιλανθρωπικὰ Ἰδρύματα*, Ἀθήνα 1899.

2. Ὑπουργεῖον Περιθάλψεως, *Ἡ περίθαλψις τῶν ὀρφανῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ κράτει*, Ἀθήνα 1919.

3. Ἰωάννης Μαστρογιάννης, *Ἱστορία τῆς κοινωνικῆς πρόνοιας τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος (1821-1960)*, Ἀθήνα 1960.

4. Κωνσταντῖνος Βοβολίνης, *Τὸ χρονικὸν τοῦ Παρνασσοῦ (1865-1950)*, Ἀθήνα 1951, καὶ Μιχαὴλ Λάμπρος, *Ἀπόρων παιδῶν βίος καὶ ἔθιμα*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν «Παρνασσό», Ἀθήνα 1890.

τόν κύκλο τῶν ὑποστηρικτῶν, τὰ διδακτικά προγράμματα καὶ πολλὰ ἄλλα. Ὑστερα, γιατί δὲν ἐρευνήθηκαν τὰ μαθητολόγια; Δὲν ἄξιζε τὸν κόπο μία ἔρευνα σ' αὐτὰ γιὰ νὰ γνωρίσουμε ποιοὶ ἦταν αὐτοὶ οἱ ἄποροι παῖδες, ἀπὸ τοῦ προέρχονταν, ἂν ἡ σύνθεσή τους μεταβλήθηκε στὶς δεκαετίες ποὺ λειτούργησε ἡ Σχολή; Ἐκείνη, ἀπὸ ὅ,τι συμπεραίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς παραπομπές ἢ σ. δὲν μπῆκε καὶ στὸν κόπο νὰ ἀποδελτιώσει τὸ περιοδικὸ τοῦ «Παρνασσοῦ». Θὰ συναντοῦσε πλούσιο ὑλικὸ γιὰ τὴ στάση τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων ἀπέναντι στὶς κοινωνικὲς συνέπειες τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης στὴ Δύση καὶ γιὰ τὶς ἀντίστοιχες διαθέσεις τους στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ δημιουργία, μέσα ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη φράσεων καὶ ὀλόκληρων παραγράφων ἀπὸ κείμενο σὲ κείμενο, τοῦ «λόγου» γιὰ τὴ Σχολή. Ἔτσι ἡ πρόθεση τῆς σ. νὰ ἐρευνήσει ζητήματα ἰδεολογίας μένει μετέωρη ἢ καταλήγει σὲ σχηματοποιήσεις τοῦ τύπου: *Ἡ διαφορετικὴ αὐτὴ ἀντιμετώπιση τῶν φτωχῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνηλίκων ἀντικατοπτρίζει τὴν ἰδεολογικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν προοδευτικῶν καὶ τῶν συντηρητικῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς*. Γιατί ἀγνόησε τὸ ἔργο τοῦ νεαροῦ ποιητῆ Σπυρίδωνα Βασιλειάδη ποὺ ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐμπνευστὲς τῆς ἴδρυσης τῆς Σχολῆς; Ὑπάρχει ἐκεῖ συγκλονιστικὸ ὑλικὸ γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς τὸν φιλανθρωπισμὸ καὶ τὴν ἀντίληψη τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος ἀνάμεσα στὴ Μεγάλῃ Ἰδέα, τὸ γαλλικὸ ρωμαντισμὸ καὶ τὴν ἀπογοήτευση ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τάξη ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862⁵.

Παράδειγμα δεῦτερο: Ἡ σ. ἀναφέρεται στὰ ὄρφανοτροφεῖα τοῦ Πειραιᾶ τὰ ὁποῖα συνδέονται στενότερα μὲ τοὺς μετασχηματισμοὺς ποὺ ὑφίσταται ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία τοῦ 19ου αἰώνα. Ἄγνοεῖ ὅμως τὸ ἄρθρο τῆς Λυδίας Σαπουανάκη-Δρακάκη «Ἡ ἐκπαίδευση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὸν Πειραιᾶ τὸν 19ο αἰώνα» στὰ *Ἱστορικά*, ἀρ. 6 (1986), σ. 387-415. Δὲν πρόκειται γιὰ δυσσεύρετο περιοδικὸ οὔτε πέρασαν πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὴ δημοσίευσή του. Ἄν τὸ διάβαζε θὰ διαπίστωνε πῶς ὑλικὸ διαθέσιμο ὑπάρχει τόσο στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Δήμου Πειραιᾶ ὅσο καὶ στὶς πειραιϊκὲς ἐφημερίδες. Θὰ μπορούσε ἐπομένως νὰ τὸ ψάξει. Θὰ κατέληγε ἐπίσης σὲ διαφορετικὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν ἀθηναϊκῶν καὶ τῶν πειραιϊκῶν προνοιακῶν ἰδρυμάτων ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀντιπρόθεση «προοδευτικῶν» καὶ «συντηρητικῶν». Στὴν πρώτη περίπτωση δὲν ἔχεις μιὰ κατευθεῖαν ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν παραγωγή καὶ τὴν πρωτοβουλία τὴν ἔχουν διανοούμενοι ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ ἓνα πατερναλιστικὸ καὶ πατριωτικὸ ἀνθρωπισμὸ. Στὴ δευτέρῃ οἱ ἔμποροι καὶ οἱ βιομήχανοι ἔχουν ἀποφασιστικὸ ρόλο καὶ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ δημιουργία εἰδικευμένου καὶ προπαντὸς πειθαρχημένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.

Παράδειγμα τρίτο: Ἡ σ. ἀναφέρεται στὸ ὄρφανοτροφεῖο Μπαμπαγιώτου στὴν Ἐρμούπολη. Πηγὴς τῆς τὰ ἐντελῶς στοιχειώδη βοθητήματα ποὺ ὁ καλλιεργημένος ταξιδιώτης διαβάσει πρὶν ἐπισκεφθεῖ τὴν Ἐρμούπολη. Ἐκείνη, ἀπὸ τὸν ἐρευνητὴ ὅμως ἀπαιτοῦμε νὰ γνωρίζε ὅτι ὑπάρχει ὁδηγὸς τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Ἐρμούπολης καὶ ὅτι σ' αὐτὸ

5. Σπυρίδων Βασιλειάδης, *Ἀττικαὶ νύκτες (Τὰ ἅπαντα)*, Ἀθήνα 1915 (τρίτη ἐκδ.). Βλ. ἰδιαίτερα τὰ ποιήματα «Εἰς νεάνιδα πτωχὴν» (σ. 119-121), «Τὸ σχολεῖον τοῦ χωριοῦ» (σ. 311-312), καὶ προπαντὸς «Ἡ Μοσχόμαγκα τῶν Ἀθηνῶν» (σ. 306-307) καὶ «Laboremus» (σ. 340-344). Βλ. ἐπίσης Μαρίχ Μαντουβάλου, «Σπυρίδων Βασιλειάδης», *Παρνασσός*, 17 (1975) 377-397.

υπάρχει εύρητήριο από το οποίο μπορεί να οδηγηθεί με ασφάλεια στο αρχειακό υλικό για τα όρφανοτροφεΐα τής πόλης⁶.

Λείπει λοιπόν όχι απλώς το αρχειακό και το έντυπο υλικό αλλά προπαντός η έφεση προς την έρευνα και την ενημέρωση. Να αναφέρω άλλο παράδειγμα; Το κεφάλαιο 5 τιτλοφορείται « Αντιπολίτευση κατά του Καποδίστρια». Θα το πιστέψει ο αναγνώστης πώς ή σ. άγνοεί το βιβλίο του Χρήστου Λούκου, *‘Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη ‘Ιω. Καποδίστρια 1828-1831, ‘Αθήνα 1988;*

Χέρι-χέρι με τις παραλείψεις προχωρούν οι πλατιασμοί. Με ξένισε όταν είδα στη βιβλιογραφία αναφορά στο βιβλίο μου *‘Η Ιταλική ένοποίηση και η Μεγάλη ‘Ιδέα*. Πώς έδενε με το κείμενο; Στο έβδομο κεφάλαιο ή σ. αναφέρεται στις πολιτικές προτεραιότητες και στις έπιπτώσεις τους στην Πρόνοια στα 1844-1855. Στο πλαίσιο αυτό συγκρίνει την άλτρωτική πολιτική στην ‘Ελλάδα και την ‘Ιταλία. Γράφει λοιπόν (σ. 105):

«Ο βασιλιάς του Πιεδμόντου αποτελούσε ίσως την ισχυρότερη δύναμη στο βόρειο τμήμα τής Ιταλικής χερσονήσου, αλλά πιο δραστήριος, πιο δημοφιλής και —το κυριότερο— πιο αποτελεσματικός, ήταν ο ρωμαντικά φτωχός και ανιδιοτελής στρατός του Γαριβάλδι που είχε ξεκινήσει από το Νότο και κέρδιζε ολοένα έδαφος. Ο Βίκτωρ ‘Εμμανουήλ πείσθηκε από τον δαιμόνιο πρωθυπουργό του Καβούρ να στείλει, προς το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου, ένα έκστρατευτικό σώμα να ενισχύσει τις δυνάμεις των ‘Αγγλο-Γάλλων, κερδίζοντας έτσι τόσο την ευνοιά τους... κλπ.».

Τί να πρωτοσχολιάσω; Πώς όταν λείπουν στοιχειώδη για το κυρίως αντικείμενο δεν χρειάζονται τόσες λεπτομέρειες για ζητήματα τής γενικής ιστορίας; Τις γλωσσικές άτασθαλίες «Πιεδμόντο -ου» και «ρωμαντικά φτωχός»; ‘Η τέλος ότι ο στρατός του Γαριβάλδι ξεκίνησε από το Νότο το 1860, όταν είχαν περάσει τέσσερα κιόλας χρόνια από το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου στον οποίο ο δαιμόνιος πρωθυπουργός είχε πείσει το βασιλιά του να συμμετάσχουν;

‘Η έξαρτηση από δευτερεύουσες αποκλειστικά πηγές και η έλλιπής ενημέρωση έμποδίζει τη σ. να έμβαθύνει στο προνοιακό φαινόμενο, να εξετάσει την άνάδυση του ενδιαφέροντος για τα άνήλικα και τις διαφοροποιήσεις του από έποχή σε έποχή. Δεν βρίσκειται η ίδια συζήτηση πίσω από το όρφανοτροφεΐο τής Αΐγινας και των πρώτων δεκαετιών με αυτή που έμπνέει την ίδρυση σωματείων και ιδρυμάτων στη δεκαετία του 1860 και 1870. ‘Η διαφορά δεν εξηγείται μόνο από την πολιτική άλλαγή του 1862 και την ψήφιση συντάγματος που επέτρεπε την ίδρυση συλλόγων και όργανώσεων όπως ή σ. φαίνεται να πιστεύει (σ. 180). Μετά το 1862 όχι μόνο δεν συμβαίνει «άυξηση τής άποδοτικότητας των διαφόρων κρατικών ύπηρεσιών» (σ. 179) αλλά οι περισσότερες ύπηρεσίες άποδιοργανώνονται. Όσοι έχουν έργαστεί στα κρατικά αρχεία μπορούν να άντιληφθούν εύκολα τη διαφορά μέσα από την κατάσταση των αρχείων στην όθωνική και τη μεταοθωνική περίοδο. ‘Η άνάκαμψη του κρατικού μηχανισμού θα έρθει, και εν μέρει, μόνο μετά το 1909.

‘Αλλά δεν είναι αυτή η κυριότερη αίτια. Στις δεκαετίες αυτές οι πόλεις διευρύνονται και η πρώτη έξόρμηση τής βιομηχανίας άρχίζει. Για την παιδική έργασία στη βιομηχανία δεν έχουμε άκόμη μια ειδική έργασία. Γνωρίζουμε πώς στις άπαρχές της, οι μαθη-

6. Χρήστος Λούκος - Πόπη Πολέμη, *‘Οδηγός Δημοτικού ‘Αρχείου ‘Ερμούπολης 1821-1949, ‘Αθήνα 1987*. Ούτε αυτό είναι δυσεύρετο έντυπο!

τευόμενοι ήταν τὸ 1/3 τῶν ἐργατῶν τῶν ναυπηγείων τῆς Σύρου, καὶ τὰ «κοράσια» ἢ πλειοψηφία σὲ πολλὰ μεταξουργεῖα καὶ ὑφαντουργεῖα. Στὰ 1875-76 οἱ γυναῖκες, τὰ κορίτσια καὶ τὰ ἀγόρια ἀντιπροσώπευαν τὸ 46,55% τοῦ συνόλου τῶν ἐργατῶν ἐργοστασίων⁷.

Δὲν ἦταν ὅμως αὐτὲς οἱ κατηγορίες ποὺ στὴ δεκαετία τοῦ 1870 προκάλεσαν τὴ δημόσια προσοχή, ἀλλὰ τὰ ἀνέστια, περιπλανώμενα παιδιὰ καὶ ἡ παιδικὴ ἀσωματεμπορία». Στὴν πρώτη περίπτωση ἐπρόκειτο γιὰ παιδιὰ ἐγκαταλειμμένα ποὺ ζοῦσαν ἀπὸ εὐκαιριακὲς δουλειὲς στὴν ἀγορὰ καὶ χωρὶς στέγη, κυριολεκτικὰ στοὺς δρόμους. Στὴ δεύτερη ἐπρόκειτο γιὰ παιδιὰ ποὺ οἱ γονεῖς τους τὰ ἐκμίσθωναν μὲ ἐτήσιο συμβόλαιο ἀντὶ ἐτήσιας ἀμοιβῆς σὲ μεσίτες ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσαν ὡς ἐφημεριδοπῶλες, ὀφοκομιστές, λούστρους κλπ. Ἡ ἔξαρση τῶν φαινομένων αὐτῶν στὴ δεκαετία τοῦ 1870 φαίνεται πὼς ἔχει νὰ κάνει μὲ τὶς ἀπαρχὲς τῆς ἐργατικῆς μετανάστευσης στὶς πόλεις. Τὰ παιδιὰ ὑπῆρξαν οἱ προπομποὶ τῆς. Ἐπαληθεύοντας τὸ πρότυπο τῆς τοπικῆς σύνθεσης τῶν ἐπαγγεμάτων, ἀπὸ τὴν ὄρεινὴ Κορινθία προέρχονταν οἱ ὀφοκομιστές, καὶ ἀπὸ τὴ Γορτυνία καὶ τὴ Μεγαλόπολη οἱ λούστροι καὶ οἱ ἐφημεριδοπῶλες. Στόχος τῆς μετανάστευσης αὐτῆς δὲν ἦταν ἡ ὀριστικὴ ἐγκατάσταση στὴν πόλη ἀλλὰ ἡ ἐπιστροφή στὸ χωριὸ μετὰ ἀπὸ μερικὰ χρόνια. Τὰ παιδιὰ συνέδραμαν τὴν οἰκογένεια τῆς ὁποίας τὸ κέντρο βάρους παρέμενε στὴν ὑπαίθρο. Ἡ παρακολούθηση τῆς μετατόπισης τῶν προελεύσεων τῶν παιδιῶν στὶς ἀρχαικὲς πηγὲς τῶν προνοιακῶν ἰδρυμάτων, καὶ προπαντὸς τῶν σχολῶν ἀπόρων παιδιῶν θὰ μᾶς δείξει τὴ σειρά καὶ τὸ ρυθμὸ μὲ τὸν ὁποῖο περιοχὲς τῆς χώρας ἄρχισαν νὰ μπαίνουν διαδοχικὰ στὴ διαδικασία τῆς μετανάστευσης, καθὼς καὶ τὴν ἔκταση τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στὴν πόλη. Δείγμα τῶν στοιχείων ποὺ μποροῦν νὰ προκύψουν:

Τὸ ἔτος 1889-1890, ἡ στατιστικὴ τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς τοῦ Παρνασσοῦ, 17 χρόνια μετὰ τὴν ἵδρυσή της, μᾶς δίνει μιὰ εἰκόνα τῆς παιδικῆς ἐργασίας. Γράφηκαν 1044 μαθητές. Ἀπὸ αὐτοὺς 11 ἦσαν ἡλικίας κάτω τῶν 5 ἐτῶν, 185 ἡλικίας ἀπὸ 5-10 ἐτῶν, 608 ἀπὸ 10-15, 209 ἀπὸ 15-20, καὶ οἱ 31 μεγαλύτεροι. Οἱ 751 ἦσαν ὄρφανοί. Τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ πατέρα τῶν ὑπόλοιπων 293 ἦσαν: 282 γεωργοί, 80 κτίστες, 57 ἀεργάτες (δηλ. χειρῶνακτες ἡμερομίσθιοι), 32 ξυλουργοί, 28 ὑποδηματοποιοί, 14 ράφτες, 12 μάγειροι, 12 κηπουροί, 10 ποιμένες κλπ. Ἡ καταγωγή τῶν παιδιῶν ἦταν ἡ ἐξῆς: ἀπὸ τὴ Μεγαλόπολη 179, ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 168 (ἀπαρχὲς ἐνὸς ἀναπαραγόμενου ἀθηναϊκοῦ προλεταριάτου), ἀπὸ τὴ Μακεδονία 103, ἀπὸ τὴν Κορινθία 89, ἀπὸ τὶς Κυκλάδες 77, ἀπὸ τὴν Κρήτη 72, ἀπὸ τὴν Τρίπολη 43, ἀπὸ τὴ Γορτυνία 31, ἀπὸ τὴν Ἄνδρο 29, ἀπὸ τὴν Ἥπειρο 20, ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ 24, καὶ λιγότεροι ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ ἐλεύθερου τότε βασιλείου ἀλλὰ καὶ τῶν τουρκοκρατούμενων περιοχῶν. Τὰ κύρια ἐπαγγέλματά τους ἦταν: λούστροι 205, ὑπηρέτες 136, ὀφοκομιστές 85, πηλοκομιστές 66, ξυλουργοί 44, τσαγγάρηδες 43, κτίστες 35, σιδηρουργοί 30, λιθοξόοι 23, μικρέμποροι 20, ἐφημεριδοπῶλες 20⁸. Ἡ εἰκόνα βέβαια εἶναι μερικὴ γιὰτὶ δὲν φοιτοῦσαν ὅλα τὰ ἐργαζόμενα παιδιὰ στὸν Παρνασσό. Μᾶς διαφεύγει ἐξᾴλλου ἐντελῶς ἡ εἰκόνα τῆς ἐργασίας τῶν κοριτσιῶν. Ὁ ἰδιωτικὸς χώρος ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖ ἄβατο γιὰ τὶς δημόσιες καταγραφές.

Τὰ ἐργαζόμενα παιδιὰ πάντως προκάλεσαν τὴν ἐκδήλωση ἐνὸς κοινωνικοῦ πανικοῦ

7. Χριστίνα Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχὲς τῆς ἐκβιομηχάνισης στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 1986, σ. 199.

8. Βοβολίνης, *δ.π.*, σ. 170-171.

που συνδυάστηκε με τον ιδιωτικό πατερναλισμό. Το 1865 ιδρύεται ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός και η Έταιρεία των Φίλων του Λαού. Το 1869 ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Έλληνικών Γραμμάτων. Και οι τρεις σύλλογοι αφορούν τη διάδοση της εκπαίδευσης στους αλύτρωτους αλλά και στις κατώτερες τάξεις. Το 1872 ιδρύεται ο Σύλλογος Γυναικών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως και το 1874 η Φιλανθρωπική Έταιρεία. Το 1870 ιδρύονται τα Κυριακά Σχολεία και η Σύναξις Πρεσβυτέρων από τον Άριστ. Οικονόμου. Σκοπός, που φαίνεται να επηρεάζεται από το αγγλικό παράδειγμα μέσω του Βικέλα, γαμβρού του Οικονόμου, ήταν ο πρεσβύτερος να εγκαταλείψει τις ρητορείες και να μπει στο σπίτι του «εργάτου της γης, του υποδηματοποιού, του τέκτονος, του σιδηρουργού»⁹. Διακρίνει κανείς μια προσπάθεια «ήθικοποίησης» της κοινωνίας ή οποία εκδηλώνεται επίσης με τη δημοσίευση, το 1869, της μετάφρασης-διασκευής από τον Νικόλαο Δραγούμη του *Έγκολπίου του εργατικού λαού*. Η τάση αυτή έχει δύο αιχμές: ή μία προς τις κατώτερες τάξεις, ή άλλη προς τις ήγετικές ομάδες με στόχο την υποστήριξη των παραγωγικών τάξεων και την καταπολέμηση του παρασιτισμού κλπ. Αυτό είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο ιδρύονται τα όρφανοτροφεία, ή Σχολή άπορων παιδων, το Ύπνωτήριο άστέγων, το πτωχοκομείο κλπ. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που αξίζει να διερευνηθεί, αλλά συστηματικά.

Η σ. δυστυχώς, κλεισμένη στην αυτάρκειά της, προτίμησε να αγνοήσει όλα αυτά τα φαινόμενα. Στέρησε έτσι τη δυνατότητα και από τους αναγνώστες και από εαυτό της να δει πέρα από τα γενικώς γνωστά. Κρίμα.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

9. Άλέξανδρος Οικονόμου, *Τρεις Άνθρωποι, τ. Α΄*, *Άριστείδης Οικονόμου*, Άθήνα 1950, 150-154. Άλλο βιβλίο που ή σ. δεν άνοιξε.